

Ірына Казакова

МАСТАЦКАЕ ЎВАСАБЛЕННЕ МІФАЛАГІЧНАГА МЫСЛЕННЯ Ў РОЗНЫХ ЖАНРАХ БЕЛАРУСКАГА ФАЛЬКЛОРУ

Міфалагічнае мысленне выразна выяўляецца ў розных фальклорных жанрах, не толькі ў абрадавых. Напрыклад, у беларускіх баладах з міфалагічнымі матывамі, пласт якіх «па колькасці сюжэтаў і захаванасці ў іх архаічных матываў... значна багацейшы за адпаведныя групы балад суседніх народаў» [4, 11]. У многіх з іх выкарыстана метамарфоза. Асабліва папулярным з'яўляецца сюжэт аб пераўтварэнні жанчыны ў птушку. Даследчыца беларускіх балад Л. Салавей налічвае 120 запісаў гэтага сюжэта, адзначае асаблівую папулярнасць яго ў Літве (1400 запісаў).

У аснове матыву пераўтварэння жанчыны ў птушку – міфалагічнае атаясамліванне жывёльнага свету з чалавечым: жывёлы, як і чалавек, паводле ўяўлення старажытных людзей, могуць мысліць, разважаць, перажываць, плакаць. Другой яго асаблівасцю з'яўляецца вера ў магчымасць пераўтварэнняў чалавека ў птушку (расліну). Такая вера ў гераніі балады – маці – у дачку-птушку, таму яна і не дазваляе сыну страляць у зязюлю, якая кукуе ў садзе. Прылёт птушкі ў родны двор канкрэтна абумоўлены: дачку выдалі замуж на чужбіну, і яна тры гады не бачыла бацькоў, зажурылася, скінулася зязюляй і прыляцела да іх. Але яна не можа паўстаць перад імі ў чалавечым абліччы, і яе яшчэ мацней ахоплівае жаль:

– *А я з таго жалю – плачу,
У лугі палячу,
Ды як стану кукаваці,
Татку засмучу,
Лугі затоплю!* [3, 36].

Прычына таго, што дачка апынулася на чужбіне і доўгі час не сустракалася з роднымі, у некаторых баладах тлумачыцца несправядлівасцю маці, якая аддала дачку за нялюбага і загадала не прыязджаць дахаты (або сем гадоў у гасцях не з'яўляцца). В. Яроміна лічыць песеннае пераўтварэнне ўмоўным: калі яшчэ «няма іншага спосабу выказвання, то песня звяртаецца да прывычнага» [2, 14], традыцыйнага.

Аднак няма створана балад, у якіх пераўтварэнні паказваюцца не ўмоўнымі, напрыклад у баладах на сюжэт «свякруха заклінае нявестку ў дрэва (рабіну, каліну, яліну, таполю, быліну-вярбіну, барліну)» або ў казках і салдацкіх песнях баладнага тыпу аб «гібелі казака (салдата) і прылёце трох птушак, у якія пераўтварыліся жонка, сястра і маці загінуўшага» [1, 178–242, 148–177].

Больш архаічнае з гэтых міфалагічных уяўленняў пераўтварэнне чалавека ў расліну, жывую істоту, нежывы прадмет, напрыклад камень. У аснове такіх уяўленняў знаходзіцца перакананасць старажытнага чалавека ў адзінстве прыроды, у адухаўленні ўсяго жывёльнага і расліннага свету. Персанажы некаторых міфаў у выніку гэтага вызначаліся заантрапаморфнымі рысамі. Можна пагадзіцца з думкай В. Яромінай аб асаблівасцях міфічнага мыслення і яго эвалюцыі. «Міфічнае мысленне вызначаецца адзінствам духоўнага і прыроднага, адсюль яго аснова – закон тоеснасці. Міфічная свядомасць праходзіць у сваім развіцці па меншай меры дзве асноўныя стадыі: для першай характэрна поўная тоеснасць духоўнага і прыроднага, для другой – разбурэнне гэтай тоеснасці, звязанае з вылучэннем чалавечага з прыроднага наваколля. Адзінства прыроднага свету выяўляецца на пачатковай ступені чалавечага мыслення ў адсутнасці дакладнай дыферэнцыяцыі паміж жывым і нежывым. Відавочна, менавіта гэта асацыяцыя названых уяўленняў і вызначае сабой асноватворны для міфічнай свядомасці прынцып анімізму» [2, 6].

На гэтым прынцыпе грунтуецца міфічнае пераўтварэнне нявесткі ў дрэва, якое паўстае ў баладах у якасці антрапаморфнай істоты, здольнае да пачуццяў і чалавечай гаворкі: свякруха ператварыла нявестку ў рабіну, маці загадвае сыну, што прыйшоў з вайны, узяць «войстры меч» і ссячы вярхушачку:

*Сякнуў я раз – схілілася,
Сякнуў я другі – заплакала,
Сякнуў у трэці – прамовіла:
Ванечка, ты дружок мой,
Не рабіну сячэш, да жану сваю,
Не сучча цярэбіш, да дзяцей сваіх* [1, 178–179].

У другой баладзе, дзе нявестка пераўтворана ў каліну, маці таксама пасылае сына ссекчы дрэва, з якога, як толькі «*секануў ён раз – кроў свіснула, / Секануў другі – прамовіла: / Не каліну сячэш – жану сваю*» [1, 180]. Кроў «капае», «ідзе» («пабегла», «патанула») у многіх баладах на сюжэт, калі муж сячэ дрэва, у якое пераўтворана яго жонка. Больш таго, у шматлікіх варыянтах дрэва паўстае ў выглядзе белага цела: «*Першы раз секануў – цела бела. / Другі раз секануў – кроў пабегла*» [1, 205]; «*А ўзяў сыночак тапарочак, / А й раз секануў – цела бела. / Другі секануў, дык кроў пайшла*» [1, 195].

Прыведзеныя прыклады нельга інтэрпрэтаваць як «умоўнае песеннае пераўтварэнне» жанчыны ў рабіну (каліну): тут тыповае міфічнае адлюстраванне рэчаіснасці, у аснове якога анімістычнае разуменне прыроды. Але гэта і не рэлікт мінулага: балады з такім сюжэтам не проста захаваліся ў народнай памяці, але месцамі бытуюць і зараз, пры добрым выкананні эстэтычна і эмацыянальна ўздзейнічаюць на слухача, часам выклікаюць ў іх слёзы ад перажыванняў за трагізм лёсу гераіні балады.

Міфалагічнае мысленне, якое адбілася ў розных жанрах і відах фальклору, нельга даследаваць на матэрыяле той паэтычнай традыцыйнай творчасці, якая амаль не захавалася або дрэнна захавалася (напрыклад, у многіх еўрапейскіх народаў). Менавіта традыцыйныя фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы

беларусаў (украінцаў і часткова рускіх) дазваляюць прааналізаваць адбіткі (рэшткі) міфалагічных поглядаў, асэнсаваць іх і зрабіць высновы.

Сотні тэкстаў з мелодыямі балад на сюжэт «святкруха заклінае нявестку ў рабіну» (або іншае дрэва) запісаны былі ў розных рэгіёнах Беларусі ў 1960–80-я гг. Сярод іх асабліва цікавая балада «У лузе каліна каранівая», запісаная ў 1973 г. у в. Зборск Асіповіцкага раёна Магілёўскай вобласці ад 66-гадовай Еўдакіі Гоцінай. У баладзе сварлівая святкруха праганяе нявестку, заклінае яе ў каліну і ўяўляе, як будзе здзіўляцца сын, калі пабачыць «каліну красенькую», якая калышацца нават без ветру і стаіць з расою без дажджу. Мара святкрухі падаецца далей за сапраўднасць, і, калі вяртаецца з вайны сын, яна загадвае яму ісці ў чыста поле і ссекчы каліну. Як і ў раней прыведзеных тэкстах балад, спачатку з каліны «кроў капнула», а потым яна абазвалася: «*Не каліну сячэш, а жану сваю*». Далей жа ў размове мужа і жонкі выяўляецца, што яе пасадзіла тут маці мужа. Да гэтага сюжэта дадаецца другі: маці атручвае нявестку і сына. Але, каб гэта стала магчымым, каліне неабходна пераўтварыцца (адрадзіцца) у нявестку. Як гэта адбываецца, не паказана. Муж садзіць жонку на свайго каня і вязе да двара, дзе іх сустракае маці: «*Сыночка свойго з зялёным віном, / А нявестачку з атраваю*». Сын выпіў віно пад каня, «*а атрутачку напалам вытў*»:

*Калі ўмела маці пасылаці,
Умей маці пахаваці.
Пахавай мяне ля ганачку,
Жану маю на другом баку.
Пасадзі на мне бярозачку,
На жане маёй яварыначку.
Каб мы раслі, схіліліся,
Лісткі з лісткамі зляпіліся.
Каб з нас людзі дзівіліся,
Што на тым свеце злюбіліся [1, 202–204].*

Маці, якая злачынна загубіла сваю нявестку, своеасабліва караецца: яна нечакана страчвае сына. Трагізм, перамога зла над добром спалучаюцца з непазбежнасцю кары за ўчыненае злачынства, якое маральна асуджаецца.

У баладзе сюжэтнага тыпу «тры пташачкі каля забітага малайца» брат (браты, сястра, лірычная гераіня) просіць у дубровы (дрэва, сокала, гары і інш.) паведаміць, дзе знаходзіцца маладзец. У баладзе «Скажы, клён, чы ты не дзераўца» пра малайца паведамляе сусед, у іншых – гэта адухаўлёныя расліны, жывёлы, прадметы. Каля героя тры міфалагізаваныя ворагі: шэры ваўчок, мядзведзь, чорны воран, якія персаніфікуюцца, выказваюць свае намеры ў адносінах да забітага. Але тут прылятаюць тры зязюлькі – пераўтвораныя маці, сястра, жонка загінуўшага. У гэтых вобразах выразна выяўляецца ўмоўнасць міфічнага пераўтварэння, каб паказаць традыцыйную народную думку пра шчырасць смутку маці і сястры і штучнасць, несапраўднасць выказвання гора жонкай [1, 151]. Увогуле песні-балады, як і іншыя мастацкія творы, грунтуюцца на ўмоўнасці паралелізмаў, трапных параўнанняў, іншасказанняў і г. д.

Мала даследавалася адлюстраванне міфалагічных уяўленняў у беларускіх былічках, або прымхліцах, як іх назваў Н. Гілевіч [3, 162]. Семантыка іх найбольш цесна звязана з міфалогіяй, з адлюстраваннем уяўленняў старажытных людзей аб навакольнай прыродзе, іх анімістычных поглядаў, веры ў ніжэйшых міфалагічных істот, якія гаспадарылі ў лесе, на полі, у вадзе, у хаце і хляве, дапамагалі або шкодзілі чалавеку. Прымхліцы грунтаваліся на веры ў магчымасць сустрэчы з такімі таямнічымі істотамі, якія валодалі звышнатуральнай сілай, здольнасцю пераўвасабляцца. Прымхліцу расказвалі як незвычайнае здарэнне, у праўдападобнасць якога верылі. Персанажамі многіх прымхліц з'яўляюцца чэрці. Іх любімае месца жыхарства – лазня, балота. Менавіта ў лазні (аднайменная прымхліца) адбылася сустрэча расказчыка з д'ябальскімі істотамі. Калі ён мыўся, то да яго ўскочыла некалькі істот, прымусілі з імі танцаваць, а самі ператвараліся то ў маладых хлопцаў, то ў прыгожых, падобных адна на адну дзяўчат [3, 182–183].

У другой прымхліцы музыканта, які іграў на вяселлі і позна ноччу ішоў дадому полем, нейкія істоты, якія «з ног да галавы былі заросшы чорнай поўсцю, на нагах капыты, а на галаве маленькія белыя рожкі», зацягнулі на балота, пасадзілі на вялізны камень, загадалі іграць, а самі «давай танцаваць... рагатаць» [3, 183–184]. Чэрці знікалі толькі пасля таго, як праспяваюць трэція пеўні.

У прымхах, запісаных А. Сержпутоўскім, чорт пераўвасабляецца ў барана, цяля, вужаку і ў іншыя постаці. У адной з іх, напрыклад, чалавек заблудзіў у лесе, спаткаў гожае, гладкае, бы мінёк, цяля, выгляд якога прыняў чорт [5, 227].

Праблемы славянскай міфалогіі ў традыцыйным фальклоры даследаваліся фалькларыстамі, этнолагамі, мовазнаўцамі, гісторыкамі часцей за ўсё на шырокім фоне вывучэння духоўнай культуры славян і зрэдку ў спецыяльных працах, у якіх, на жаль, беларускі фальклор выкарыстоўваўся мала. Рабіліся спробы даследавання вышэйшых і ніжэйшых язычніцкіх багоў, народнай дэманалогіі. Менш за ўсё, напрыклад, даследчыкі ўдзялялі ўвагу разгляду сімволіка-семантычных асаблівасцей найбольш распаўсюджаных у народным светаўспрыняцці міфалагем, мастацкаму ўвасабленню міфалагічнага мыслення ў беларускім фальклоры.

ЛІТАРАТУРА

1. Балады: у 2 кн. / уклад. Л. М. Салавей, Т. А. Дубкова. Мн., 1977. Кн. 1.
2. Еремينا В. И. Миф и народная песня (к вопросу об исторических основах песенных превращений) // Миф. Фольклор. Литература. Л., 1978.
3. Народныя казкі, байкі, апавяданні і мудраслоўі / уклад. і рэд. Н. С. Гілевіч. Мн., 1983.
4. Салавей Л. М. Беларускія народныя балады // Балады. у 2 кн. / уклад. Л. М. Салавей, Т. А. Дубкова. Мн., 1977. Кн. 1.
5. Сержпутоўскі А. К. Прымкі і забабоны беларусаў-палешукоў. Мн., 1930.